

FUQAROVIIY VA IQTISODIY HUQUQIY MUNOSABATLARDA ZARAR TUSHUNCHASI VA UNING O'RNI

Abdurasulov Abror Akmal o'g'li

*Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti, "Ijtimoiy fanlar fakulteti",
"Huquqiy fanlar kafedrası" 2-bosqich magistranti,*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada hozirgi kun huquqshunoslik fanida eng ko'p duch kelinayotgan terminlardan bo'lmish zarar va ziyon tushunchalar va turlari hamda uning huquqiy musobatlarda tutgan o'rni xususida so'z boradi.*

Kalit so'zlar: *zarar, ziyon, boy berilgan foyda, haqiqiy zarar, ma'naviy zarar, mulkiy zarar.*

Demokratik huquqiy davlatning belgisi faqat fuqarolarining huquq va erkinliklarining ta'minlangani emas, balki ularning buzilgan huquq va manfaatlarining ham qay darajada tiklanishi yoki qoplanishida namoyon bo'ladi.³²

Barchamizga yaxshi ma'lumki, mukammal qonunlar nafaqat mavjud munosabatlarni balki, vujudga kelishi mumkin bo'lgan munosabatarni ham o'zida ifoda etadi. Bu esa konstitutsion, fuqaroviy huquqiy hamda iqtisodiy huquqiy manfaatlarini himoya qilish va buzilgan huquqlarni tiklash chorasi sifatida yetkazilgan zararni qoplashning ahamiyati yuqori ekanligidan dalolat beradi. Umumiy huquq mamalakatlarining delikt huquqida eng murakkab masalalardan biri huquqbuzarlik tushunchasi delikt majburiyatlar amal qilish doirasini jinoyat hamda fuqarolik majburiyatlardan farqlagan holda chegaralash hisoblanadi. Bu holatning asosiy sababi shuki, anglo-amerika huquq ta'limotidan jinoyatning umum qabul qilingan yakdil tarifi yo'qligidir. Shuning uchun ham huquq tarmoqlari bo'lmish jinoiy va fuqarolik huquqbuzarlik o'rtasidagi farqning nimada ekanligi aniqlash hamda muayyan xatti-harakat jinoyat sohasiga tegishligu, ammo fuqarolik huquqbuzarlik sifatida ko'rib chiqilmaydi kabi savollar huquqshunoslarni hanuzga qiynab kelmoqda.

Hozirgi vaqtda tadbirkorlar soni keskin oshib borayotgan bir davrda qonunchiligimiz tabdirkorlik subyektlarining huquq va manfaatlarini himoya qilishning qo'shimcha choralari ko'zda tutib o'tmagan. Shu bois bunday kafolatlarni belgilash hamda me'yoriy hujjatlar asosida qonunchilikka kiritish muhim ahamiyat kasb etib bormoqda. Tergov hamda sud amaliyotidan bizdan yaxshi ma'lumki, odatda yuridik shaxslarga zarar yetkazgan shaxs jabrlanuvchiga yetkazilgan zarar qoplashning real imkoniyatiga ega bo'lmaslik holatlari ham huquqiy amaliyotda juda ham ko'p uchraydi.. Shu sababli ko'plab rivojlangan mamlakatlar bu borada salmoqli ishlarni amalga oshirib jabrlanuvchining huquqlarini himoya qilish maqsadida ularga davlat

³² N.Imomov, N.T.Egamberdiyev, N.Ashurova. Zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlar. O'quv qo'llanma. – T.: TDYU. 2013. 3-bet.

tomonidan kompensatsiya to'lab berish tartibini joriy qilishga erishishgan. Misol tariqasida Shvetsariya, AQSH, Yaponiya davlatlarini ko'rib o'tadigan bo'lsak, dastlab AQSHda 1984-yil 12-oktabrdagi "Tadbirkorlarning huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qilish to'g'risida"gi Federa qonuni, Shvetsariyada esa, davlat konstitutsiyasining tegishli moddalarida va Yaponiyada 1980-yilda qabul qilingan huquqqa xilof ravishda Zarar ko'rgan fuqarolarga kompensatsiya to'lash haqidagi qonunlarning mavjudligi ham ushbu davlatlarda jabrlanuvchilarning huquq va manfaatlari nechog'lik darajada himoya qilinganligi va kafolatlanganligini ko'rsatib turibdi.

Yuqoridagi fikrimiz isboti o'laroq O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaning tegishli normalariga e'tibor beradigan bo'lsak, fuqarolarning hayoti, sog'ligi, sha'ni, qadr-qimmati va mulki huquqiy muhofaza qilish obyekti sifatida belgilab qo'yilganligini ko'rishimiz mumkin. Shu boisdan ham fuqarolarning hayoti, sog'ligi, sha'ni qadr-qimmati va mulkiga yetkazilgan zarar to'lash bunday himoyaning huquqiy usullaridan biri sifatida maydonga chiqadi.

Hozirgi kunda jadal rivojlanayotgan dunyoda tadbirkorlik faoliyatining turli xil ko'rinishlarda va bosqichlarda rivojlanib ularning soni ortib borayotgani hech birimizga sir emas. Bu esa o'z navbatida soha vakillarining huquq va manfaatlarining ishonchli himoya qilish choralarini ko'rishni talab qiladi. Bu borada ko'pchilik huquqshunos olimlarimiz ta'kidlashicha, yuridik shaxslar va yuridik shaxs tashkil etmagan holda tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi huquqiy munosabat ishtirokchilari mulkiy, ma'naviy va jismoiy zarar ko'rayotgani bois ham Iqtisodiy protsessual qonunchiligimizda zararni qoplash insitutining o'rni yuksalib, dolzarblashib bormoqda. Fikrimizni davom ettirib, shartnomaviy muosabatlardan kelib chiqqan zararni qoplash instituti haqida fikr bildirar ekanmiz, avvalo, zarar tushunchasi va uning ziyon bilan o'zaro farqli jihatlari haqida bilib olishimiz maqsadga muvofiqdir.

Dastlab zarar so'zining huquqiy ma'nosiga etibor beradigan bo'lsak, O'zbekiston Respublikasining Milliy Ensiklopediyasida zarar deganda, "bir shaxsga ikki bir shaxsning huquqbuzarligi tufayli etkazilgan pul ko'rinishidagi ziyondir deyilgan. Shuningdek zarar moddiy zarar shaxsning mol-mulkiga, manaviy zarar esa shaxsning hayot va sog'ligi hamda ishchanlik obro'siga putur yetkazishidan iborat" ekanligi bayon etilgan.³³

Ziyon tushuncha fuqarolik huquqiga oid bo'lib, ziyon bu shaxslarning har qanday xatti-harakati tufayli boshqa shaxslarning hayotiga, mol-mulkiga yetkazilgan zarar tushuniladi. Zarar arab tilida "ziyon" "shikast" ma'nolarini anglatadi. O'zbek tiliga "ziyon" ma'nosi bilan qabul qilingan.³⁴

Shuningdek O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasida, huquqiy nuqtayi nazarda "ziyon" deb bir shaxsga ikkinchi bir shaxsning huquqbuzarligi tufayli yetkazilgan pul shaklidagi ziyoni"³⁵ tushunilishi kerakligi ta'kidlangan.

³³ O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti. – T.: 35-bet

³⁴ Sh. Rahmatullayev. O'zbek tilining etimologik lug'ati. 2-jild. Toshkent. 2003-yil 140-bet.

³⁵ O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi – T.:Sharq, 2006. T. 3 671-bet.

Huquqshunos olim N.Egamberdiyev zarar tushunchasi xususida fikr yuritib uning quyidagi uch holat asosida tushuntirishga taklif qilgan:

- Haqiqiy zarar;
- Boy berilgan foyda;
- Ma'naviy zarar.

Yuqoridagi fikrlardan anglashilganidek, qonunchiligimiz zarar va ziyon tushunchalari keng ko'lamda qo'llanilib kelishiga qaramay, hech bir huquqiy hujjatda ularning o'zaro farqi keltirib o'tilmagan.

“Yuridik atamalar qomusiy lug‘atida zararga savdo-sotiqdan ko‘rilgan ziyon, yutqazish, shikast, ziyon deb ta‘rif berilgan. Yuridik lug‘atda “ziyon” tushunchasiga ta‘rif berilmagan. Ziyon deganda – fuqaroning huquqi buzilishi natijasida boshidan o‘tkazgan ma‘naviy (ruhiy) azoblari sud tomonidan belgilangan miqdorda qoplanishi (ma‘naviy ziyon uchun tovon), buzilgan huquqlarini tiklash uchun qilgan yoki qilishi lozim bo‘lgan xarajatlari, uning mol-mulki yo‘qolishi yoki shikastlanishi (haqiqiy zarar), shuningdek, bu fuqaro huquqlari buzilmaganida odatdagi fuqarolik muomalasi sharoitida olishi mumkin bo‘lgan, lekin ololmay qolgan daromadlari (boy berilgan foyda) tushuniladi. Hamda bunday ziyon asosan shartnomaviy munosabatlarda va shartnomadan tashqari munosabatlarda kelib chiqishi mumkin”.³⁶

Fuqarolik kodeksining 14-moddasida ham zarar va boy berilgan foyda tushunchalariga ta‘rif berilgan bo‘lib, unga ko‘ra, zarar deganda, “huquqi buzilgan shaxsning buzilgan huquqini tiklash uchun qilgan yoki qilishi lozim bo‘lgan xarajatlari, uning mol-mulki yo‘qolishi yoki shikastlanishi (haqiqiy zarar), shuningdek bu shaxs o‘z huquqlari buzilmaganida odatdagi fuqarolik muomalasi sharoitida olishi mumkin bo‘lgan, lekin ololmay qolgan daromadlari (boy berilgan foyda) tushuniladi”.³⁷

Bizning fikrimizcha, yuqoridagi olimlarning fikrlariga tayangan holda, jinoyat natijasida yetkazilgan mulkiy ziyon ham jismoniy ham mulkiy, ham ma'naviy zararlarni o'z ichiga oladi. Chunki, yuqorida takidlab o'tilganidek shaxsga nisbatan jismoniy (sog'lig'iga yetkazilgan ziyon) yoki mol-mulkiga (moddiy ziyon) hamda jinoyat natijasida yetkazilgan mulkiy va jismoniy zarar natijasida kelib chiqqan ma'naviy zarar ko'rinishida yetkazilishi mumkin.

Mulkiy zarar – jismoniy yoki yuridik shaxsga jinoyat natijasida yoki fuqarolik huquqiy munosabatdan kelib chiqqan, shaxs tomonidan qasddan yoki ehtiyotsizlik orqasida yetkazilgan moddiy zarar hisoblanadi. Bu moddiy zarar moddiy qiymatlikda yoki nomoddiy qiymatlik shaklida (aksiyalarning egalik huquqi o'g'irlanishi) bo'lishi mumkin. Umumiy qoidaga ko'ra, yetkazilgan mulkiy zarar ayblanuvchi tomonidan jabrlanuvchiga yetkazilgan zararining miqdoricha to'la miqdorda qoplanishi kerak. Yetkazilgan mulkiy zararni kamroq miqdorda qoplashga faqat qonun yoki shartnomada nazarda tutilgan hollarda yo'l qo'yilishi tegishli qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan.

³⁶ Hamroqulov B.M. Ma'naviy zararni qoplashning huquqiy tartibga solinishi muammolari. – T. 2008. 19-bet.

³⁷ Fuqarolik kodeksi 14-moddasi <https://lex.uz/docs/111189>

Fuqarolik kodeksining 14-moddasidan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, mulkiy zarar “haqiqiy zarar” va “boy berilgan foyda” kabi turkumlarga bo‘linadi.

Haqiqiy zarar deganda, buzilgan mulkiy huquqni tiklash uchun qilingan yoki qilinishi kerak bo‘lgan xarajatlar, mol-mulkning yo‘qolishi, kamayishi, nobud bo‘lishi, shikastlanishi tushuniladi. Masalan, Jinoyat kodeksining 266-moddasida ko‘rsatilgan sodir etilgan jinoyat natijasida jabrlanuvchi o‘z mulki bo‘lgan, shikastlangan avtoullovini ta‘mirlatishi uchun qilgan xarajatlarini misol qilib keltirish mumkin.

Boy berilgan foyda deganda, zarar ko‘rgan shaxsning huquqlari buzilmaganida olinishi mumkin bo‘lgan, lekin olinmay qolgan daromad tushuniladi. Masalan, yuqoridagi misolni davom ettirgan holda, JKning 266-moddasida ko‘rsatilgan jinoyat natijasida jabrlanuvchi o‘z mulki bo‘lgan, shikastlangan avtoullovini ta‘mirlatishga ketgan vaqti davomida, ushbu avtoullovi bilan “Taksi”lik faoliyatini olib bora olmasdan qoladi va ta‘mirlash vaqti davomida u ish faoliyati olib borishi mumkin bo‘lgan holatida, olishi kerak bo‘lgan daromadini ololmay qolishini aytish mumkin. Amaldagi fuqarolik kodeksida mulkiy zarar mulkiy va ashyoviy huquqlar buzilgan taqdirda qo‘llanishi mumkin bo‘lgan javobgarlik sifatida belgilangan. Shuningdek, fuqarolarning moddiy huquqlari buzilishi natijasida ma‘naviy ziyonni undirish yuzasidan sud amaliyotini o‘rganadigan bo‘lsak, sudlar asosan fuqarolarning moddiy huquqlari buzilishi oqibatida yetkazilgan zararni undirmoqdalar. Ma‘naviy zararni qoplash masalasida nazar solsak, sudlar amaliyotida kam uchraganligini guvohi bo‘lishimiz mumkin. Buning asosiy sababi esa, bunday ziyonni qoplash muddati bilan bog‘liq.

O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 985-moddasiga ko‘ra, “G‘ayriqonuniy harakat (harakatsizlik) tufayli fuqaroning shaxsiga yoki mol-mulkiga yetkazilgan zarar, shuningdek yuridik shaxsga yetkazilgan zarar, shu jumladan boy berilgan foyda zararni yetkazgan shaxs tomonidan to‘liq hajmda qoplanishi lozim”. Bu esa fuqarolik huquqida zarar yetkazish ortidan kelib chiqadigan majburiyat hisoblanadi.

Xulosa qiladigan bo‘lsak, zarar faqat mulkiy xarakterga ega bo‘ladi. Ziyon esa, fuqaroning ma‘naviy (ruhiy) azob chekishi, sog‘lig‘iga ziyon yetkazilishi bilan bog‘liqdir va buning natijasida fuqaroning mulkiy yo‘qolishi (kamayishi) ham mumkin. Zarar va ziyon tushunchalarini asosiy farqi, zarar fuqaroning mulkiy huquqlari (moddiy ne‘matlari) buzilishi natijasiga qo‘llaniladi. Agar noqonuniy harakat (harakatsizlik) natijasida fuqaroning shaxsiy nomulkiy huquqlari va boshqa nomoddiy ne‘matlari kamsitilishiga olib kelgan holatlarda ziyon tushunchasi qo‘llaniladi³⁸.

O‘zbekiston Respublikasining me‘yoriy-huquqiy hujjatlari:

2.1. O‘zbekiston Respublikasining Yangi tahrirdagi Konstitusiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2023. <http://www.lex.uz>.

2.2. O‘zbekiston Respublikasining Iqtisodiy protsessual kodeksi. O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi, 2018. <http://www.lex.uz>.

³⁸ Hamroqulov B.M. Ma‘naviy zararni qoplashning huquqiy tartibga solinishi muammolari. – T. 2008. 20-bet.

2.3. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi, 1997. <http://www.lex.uz>.

2.4. O'zbekiston Respublikasining "Sudlar to'g'risida"gi qonuni (yangi tahrirda). – T.: Adolat, 2021. 58 b.

2.5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni isloh qilish hamda modernizatsiyalash maqsad va vazifalarini amalga oshirish dasturi to'g'risida" 2005 yil 10 mart. PQ-24-sonli Qarori // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. 2005. –№10-11. 5-b

2.7. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 2016-yil 27-dekabrda "Jinoyat natijasida yetkazilgan mulkiy ziyonni qoplashga oid qonunchilikni qo'llash bo'yicha sud amaliyoti to'g'risida"gi 26-Qarori.// O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining qarorlari to'plami 2015-2017.// .:T 1.2018. 75 b.

2.8. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining "Ma'naviy zararni qoplash haqidagi qonunlarni qo'llashning ayrim masalalari to'g'risida"gi qarorinin"gi 2000-yil 28-aprelda 7-sonli Qarori.// O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining qarorlari to'plami 1991-2006.//.:T 2. 2006. 544 b.

2.12. Rossiya Federatsiyasi konstitutsiyasi.

2.13. Ugolovno-protsessualniy kodeks Respubliki Rossii. Moskva: 2001.384s.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. N.Imomov, N.T.Egamberdiyev, N.Ashurova. Zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlar. O'quv qo'llanma. – T.: TDYU. 2013. 252-b.

2. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi – T.:Sharq, 2006. T. 3 B 671.

3. Sh. Rahmatullayev. O'zbek tilining etimologik lug'ati. 2-jild. Toshkent. 2003-yil 140-bet.

4. 4.3. В.М. Намроқулов. Ма'naviy zararni qoplashning huquqiy tartibga solinishi muammolari// yu.f.n.disser.: T. 2008.

5. Малєин Н.С. Имущественная ответственность в хозяйственных отношениях. – М.:Наука. 1968. – 91 с.

6. Nasriyev. I. Ma'naviy zarar (tushuncha, taklif, mulohaza). // Xo'jalik va huquq. – T.: 2003. 17 b